

4. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Подросток в учебнике и в жизни. – М.: Знание, 1990 – 79 с.
5. Прихожан А.М., Юфарова Т.И. Об аффекте неадекватности у учащихся 3 и 5 классов // Экспериментальные исследования по проблемам общей и педагогической психологии. – М., 1975. – 74 с.
6. Психология подростка. Полное руководство. / Под ред. А.А. Реана – СПб.: Прайм–ЕВРОЗНАК, 2003. – 432 с.
7. Психологическое изучение детей в школе-интернате / Под ред. Л.И. Божович. – М.: Изд-во Акад. пед наук РСФСР, 1960. – 207 с.
8. Славина Л.С. Индивидуальный подход к неуспевающим и недисциплинированным ученикам. – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1958. – 214 с.

УДК 378.147 : 009

ГУМАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Сібіль О.І., к. пед. н., доцент

Запорізький національний університет

У статті розглянуті основні принципи реалізації гуманістичної парадигми освіти у вищій школі. Автором визначаються умови педагогічного керівництва процесом особистісного і професійного становлення студентів, детермінанти перетворення саморозвитку студента на процес активної, усвідомленої зміни особистісного статусу відповідно до його можливостей і потреб.

Ключові слова: гуманістична парадигма, особистісно зорієнтована освіта, соціальна адаптивність, професійна компетентність, суб'єктність.

Сибиль Е.И. ГУМАНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье рассмотрены основные принципы реализации гуманистической парадигмы образования в высшей школе. Автором выделены условия, обеспечивающие педагогическое руководство процессом личностного и профессионального становления студентов; а также детерминанты превращения саморазвития студента в процесс активного и осознанного изменения личностного статуса в соответствии с его возможностями и потребностям.

Ключевые слова: гуманистическая парадигма, личностно-ориентированное образование, социальная адаптивность, профессиональная компетентность, субъектность.

Sibil H. THE HUMANITARIAN PARADIGM IN HIGHER SCHOOL / Zaporizhzhya national university, Ukraine.

In the article the defining of the main principles of realization of humanitarian paradigm in higher school is grounded. The author analyses the conditions, which may process of personal and professional advancement when self-development of a student proves to become active and though out situation of changes in his personality status on the basis of existing possibilities and needs.

Key words: humanistic paradigm, personal-oriented, education, social adaptively, professional competence, subjectness.

Політичні, соціокультурні, духовні й економічні суперечності сучасного періоду суспільного розвитку відображаються як на стані окремої особистості – її внутрішній нестабільності, дисбалансі, невизначеності, так і на стані суспільства в цілому, що болісно відбивається у різних сферах суспільного життя і системі освіти зокрема. Відповідно до прийнятої в усьому світі концепції “людського ресурсу” освіта розглядається як основа економічного і соціального добробуту, головний імператив

розвитку суспільства. На думку американського соціолога Д. Белла, провідною нацією буде та, яка створить ефективну систему освіти, щоб максимально розвинути потенціал своїх молодих співвітчизників [1].

Аналізуючи сучасні суперечності глобального характеру до яких відносять і кризові явища у системі освіти науковці (А. Алексахина, Ю. Гладких, С. Лавров, Р. Хіггінс та інші) підкреслюють, що їх розв'язання неможливе без методологічної переорієнтації наукового пізнання, мислення в цілому і вказують на необхідність розгляду інтегральної єдності і цілісності світу в його специфічній людській формі [2].

Включення людського фактора в число настанов пізнання – це нова методологічна константа. Неослабна увага суспільства до проблем гуманізації багато в чому пов'язана з еволюцією сучасних філософських поглядів, відповідно до яких у центр наукового дослідження висувається людина. Особливе значення в цілісній системі “людина і світ” має людина, що розуміється як цілісна особистість, що реалізує свій творчий потенціал у взаємодії зі світом: природою, суспільством, іншими людьми. “Людяність, – зауважує М.О. Бердяєв, – є цілісне ставлення людини до людини і до життя, не тільки до людського світу, але і світу тварини. Людяність є розкриття повноти людської природи, тобто розкриття творчої природи людини. Ця творча природа людини повинна знайти себе й у людському ставленні людини до людини” [3].

Стаття має на меті на основі аналізу висновків науковців щодо кризових явищ в системі освіти їх теоретичних положень щодо нової освітньої парадигми визначити умови перетворення процесу професійного становлення студентів в процес саморозвитку, активної та усвідомленої зміни особистісного статусу відповідно до його можливостей і потреб.

Суперечності науково-технічного процесу, що породили технократичне мислення, глобальні проблеми людства, у тому числі кризові явища в освіті обумовили відродження гуманістичних ідей у суспільстві як альтернативи ідеології тоталітаризму, авторитаризму, сприяли інтенсивному пошуку нової освітньої парадигми.

У вітчизняній філософії поняття “парадигма” розглядається як характеристика нормативності методології і використовується для розробки проблеми наукової раціональності в рамках дослідницьких програм методології наукового пізнання як “сукупність теоретичних і методологічних передумов визначальних конкретне наукове дослідження, що втілюється в науковій практиці на даному етапі” [4], а також як найбільш загальні принципи розуміння й інтерпретації об'єкта дослідження, прийняті у певному науковому співтоваристві.

Розглядаючи правомірність постановки питання про перехід до нової освітньої парадигми, Н.Л. Коршунова визначає її як модель, використовувану для вирішення не тільки дослідницьких, але і практичних завдань у певній області діяльності. Необхідність у парадигмі виникає у зв'язку з переходом до нових типів мислення і нових способів перетворення дійсності. Автор вважає, що зміна педагогічної парадигми диференціює наукові співтовариства залежно від орієнтації на нормативну чи “суб'єкту” методологію, при цьому дане поняття стосується не тільки самої наукової діяльності, а і до об'єкта науки [5].

Щодо поняття “освіта”, то його складність і багатоаспектність (соціальний інститут, педагогічна діяльність, особливий вид людської діяльності), зумовили розбіжності у визначенні даної дефініції в науковій літературі. Згідно з нашими уявленнями, освіта характеризується єдністю процесу і результату навчання і учення, виховання і самовиховання. Результатом освіти виступає освіченість особистості, під якою ми розуміємо інтегративну якість особистості, що характеризує її здатністю вирішувати проблеми в різних сферах життєдіяльності, використовуючи отримані шляхом освіти

знання, уміння, навички й орієнтуючись при цьому на гуманістичну систему цінностей, власні можливості. Освіта як педагогічна діяльність спрямована на створення необхідних для розвитку особистості учня умов навчання і учення, виховання і самовиховання, засвоєння особистістю продуктів духовної і матеріальної праці, які особистість здатна використовувати у своїй життєдіяльності. Освіта як соціальний інститут орієнтований на збереження, відтворення і розвиток соціокультурного буття через засвоєння особистістю продуктів духовної і матеріальної праці.

Ідея гуманізації освіти стала інтенсивно розвиватися у теперішній час як реакція на автократичну педагогіку, стиль мислення, на знеособленість, бездуховність і формалізацію навчання. Становлення нової парадигми у філософії і теорії освіти відображає сучасні наукові уявлення про потреби сучасної особистості і суспільства, особливостях їхньої взаємодії; про цілі і завдання освіти в її особистісному і соціальному аспектах. Ці уявлення взаємозалежні й ускладнені різноманіттям і суперечливістю вихідних засад і висновків, які однак, на думку А.П. Валицької, мають суттєву спільність, а саме спрямованість на реалізацію гуманістичних ідей і концепцій у практиці освіти [6].

Сьогодні вчені досліджують фактори, що детермінують кризу традиційної системи освіти і становлення нової освітньої парадигми. Так, Г.О. Бал виділяє основні чинники, що зумовили кризові явища в традиційній системі освіти:

- орієнтація традиційної системи освіти яка є консервативною і змінюється досить повільно прийшла у протиріччя зі зростаючим динамізмом суспільного життя і виробництва, що диктує необхідність формувати в учнів здатність самостійно отримувати нові знання і вміння, орієнтуватися в незвичних обставинах, розв'язувати нестандартні завдання;
- бюрократичний, авторитарний дух, який значною мірою пронизує освітні заклади, стає на перешкоді вільному розвитку особистості, втіленню в освіту й суспільне життя гуманістичних ідей, що виступає умовою прогресу і самого виживання людства;
- в ситуації інформатизації суспільства, посилення ролі засобів масової інформації вчитель перестає бути чи не єдиним носієм потрібної інформації, відбувається падіння авторитету педагогів, що вимагає змін в освітній орієнтації, педагогічній позиції [7].

Актуальність нової освітньої концепції зумовлена не тільки її значимістю для суспільства, що обновляється, але й обґрунтованістю емпіричних і теоретичних передумов. До перших можна віднести накопичений за останні десятиліття досвід новаторської діяльності, спрямованої на створення альтернативних освітніх систем. Теоретичними передумовами виступають фундаментальні дослідження про функції особистості в соціумі, специфічні механізми розвитку цих функцій, про співвідношення функціонально-когнітивних і особистісних компонентів в освіті й ін. Дослідження змін в інституціональній сфері освіти убік гуманістичної парадигми вітчизняних і зарубіжних науковців представлені різноманіттям концепцій освіти, орієнтованих на особистісний розвиток учнів.

Ідея особистісної орієнтації освіти, як указує В.В. Серіков, виявляється сьогодні на двох рівнях: повсякденному і науковому. Із погляду першого особистісний підхід розглядається як етико-гуманістичний феномен, що затверджує ідеї поваги особистості дитини, партнерства, співробітництва, діалогу, індивідуалізації освіти. Що стосується наукового уявлення, то воно має різну концептуально-понятійну структуру в залежності від того, у рамках предмета якої науки ця гуманістична концепція розглядається [8]. Філософія освіти досліджує особистісний підхід за допомогою категорій суб'єкта, волі, саморозвитку, цілісності, діалогу, гри як форм прояву

особистості. Особистісна орієнтація освіти з позицій психології збагачується уявленнями про функції особистості в життєдіяльності людини, про специфічну природу особистісного рівня людської психіки, про ціннісну сферу, рефлексію, переживання і діалогу як механізми становлення особистісного досвіду. Із позицій педагогіки особистісний підхід розкривається через категорії сутності, мети і змісту освіти, методів і технологій навчання, критеріїв ефективності освітнього процесу. Новий зміст цих компонентів із позицій гуманістичної освіти стає основою перетворення педагогічної свідомості і практики. Основою такого перетворення виступають фундаментальні дослідження, що розкривають природу педагогічного знання, цілісність освітнього процесу, особистісно розвиваючі функції навчання, сутність педагогічної діяльності.

Досліджуючи сучасний етап розвитку освіти науковці визначають його як перехідний і вважають, що сутність і специфіка гуманістичної освіти найбільш чітко виявляються в порівнянні з традиційним підходом. Суперечності традиційної освітньої парадигми представлені в статті І.С. Якіманської “Розробка технології особистісно зорієнтованого навчання” [9], де автор відзначає, що традиційна педагогіка як свою пріоритетну задачу завжди висувала як мету розвиток особистості учня і в цьому сенсі була особистісно орієнтованою. Однак, декларуючи розвиток особистості, не могла реально проектувати освітній процес у цьому напрямку.

Науковці розглядають традиційну систему освіти як соціократичну модель навчання, суть якої складається у використанні освіти для цілеспрямованого формування особистості, потрібної державі, що відповідає його соціальному замовленню, де головним критерієм оцінки якості освіти є політична орієнтація людини, її лояльність, а не індивідуальний особистісний розвиток [10]. Тобто пріоритетом освіти виявляється не особистість, а той продукт, що від неї можна одержати – виконання певних соціальних функцій, реалізація моделей поведінки.

Ознаками деформації цілей і змісту освіти в традиційній парадигмі системи загальної і вищої освіти автори розглядають: виховання, орієнтоване на цілеспрямоване присвоєння соціально заданих і ідеологічно вивірених цінностей; сприйняття учня як об’єкта освітньої діяльності із дозованою директивними документами ініціативою; функціональна взаємодія, чітке визначення рольових обов’язків суб’єктів освіти; зовнішня, а не внутрішня обумовленість поведінки і діяльності, ігнорування особистісних мотивів; авторитарний стиль керівництва педагогічним процесом; стандартизація процесів навчання і виховання, при яких як ідеальну модель розглядалася усереднена особистість учня без урахування реального різноманіття інтересів і схильностей кожного [11].

Аналізуючи сучасну педагогічну практику, В.І. Загвязинський вважає, що вона ґрунтується на чотирьох ведучих підходах: соціально орієнтованому, заснованому на пріоритеті соціальних вимог до людини; змістовно орієнтованому, що припускає визнання вирішальної ролі за змістом утворення; процесуально орієнтованому, при якому в главу кута виноситься сам процес педагогічної діяльності і, нарешті, особистісно орієнтованому. Останній, на думку автора, виступає як “пріоритетний”, що припускає “гармонічне сполучення всіх підходів”, тому що особистісну орієнтацію “неможливо реалізувати без культурологічного змісту і без ефективних технологій, без дозволу протиріччя між соціалізацією й індивідуально-культурною ідентифікацією, усвідомленням себе суб’єктом визначеної культури” [12].

Розглядаючи проблему особистісної орієнтації в безперервній освіті М.В. Кларін зокрема вказує, що цей процес супроводжує лібералізацію всього життя суспільства за умови здійснення гуманістичної конверсії освіти, поступового відмовлення від твердої орієнтації на виняткове обслуговування потреб держави. В орієнтації освіти на

особистість, особливо якщо мова йде про майбутнього професіонала, чітко проглядається насамперед соціальний аспект. Сучасна соціальна криза, динаміка суспільного розвитку ставить професіонала в ситуацію перебудови індивідуально-професійного досвіду, тому в освітній діяльності в сфері професійного становлення чітко виявляється така соціокультурна риса як інноваційність. Це означає, що безперервна освіта здатна стати засобом підтримки людини в кризових соціальних умовах. Одночасно вона виступає і як засіб підтримки інноваційних соціокультурних проектів, у ході яких створюється принципово новий продукт. У таких проектах відбувається перебудова і розвиток індивідуально-професійного досвіду відповідної групи учасників. При цьому відбувається не пасивне прийняття ними заданих ззовні норм, але активна власна розробка теоретичних і практичних основ своєї професійної діяльності. Відповідна освітня діяльність забезпечує кадровий потенціал соціокультурних інновацій. Стосовно фахівців створення підтримуючого соціокультурного середовища можна розглядати в декількох аспектах: професійної взаємодії; професійно-особистісного росту; стимулювання інноваційної, пошукової, творчої професійної діяльності; взаємодія професіоналів з освітніми структурами, що здійснюють передачу зафіксованих у культурі зразків знань і досвіду [13].

На думку І.А. Зязюна, в Україні і в усьому світі конкурують дві освітні парадигми – науково-технократична і гуманістична. Перша проектує соціально-інженерну ідеологію в сферу дидактики, розглядаючи навчання як тотально-конструктивний процес з передбачуваними і жорстко фіксованими результатами. Друга здійснює в сфері освіти самостійне нагромадження учнями нового досвіду з неочевидними кінцевими результатами, саморозвиток усіх видів здібностей.

У процесі реалізації цих підходів розходження дуже істотні. У першому випадку акцентується ефективність і повнота засвоєння зразків шляхом конкретизації цілей і методів, застосування різних видів оцінювання і майже безупинного контролю для досягнення учнями еталонних результатів. Гуманістична парадигма акцентує на навчальні дослідження, постановку і рішення проблем через висування і перевірку гіпотез, експеримент, моделювання, рефлексію, критичне і творче мислення, пошук особистісного змісту й ін. Так, у роботі К.В. Корсак “До проблеми парадигми сучасної національної освіти” підкреслюється, що уявлення про підходи, цілі і пріоритети розвитку вищої освіти, тобто нова парадигма в даний час ще не одержала загальноприйнятої назви і обґрунтування.

Із моменту проголошення незалежності України, по глибині й обсягу змін на різних рівнях системи освіти лідером у всіх аспектах можна вважати вищу школу: були введені чотири рівні акредитації; здійснений перехід до багаторівневої вищої освіти згідно моделей розвинених країн, але з урахуванням нашого досвіду і можливостей; відбувся і продовжується процес зміни номенклатури спеціальностей та ін.

Разом із тим, А. Богомолів вважає, що не вирішено більшість проблем вищої освіти: необхідність переходу від характерного для недавнього минулого “підтримуючого” варіанта вирішення проблем вищої освіти до “інноваційного”, суть якого у зверненні до людини, його духовності, боротьба з технократичним снобізмом, розвиток творчих здібностей студентів. Аналіз освітньої ситуації дозволив автору також зробити висновок, про те, що навіть у розвинених країнах у більшості випадків зберігається адаптаційна парадигма з більш-менш відвертим приматом в освіті інтересів і пріоритетів “держави”, а не громадськості чи самих студентів. Відхід від державного і централізованого управління у бік децентралізації (автономії) з обов'язковим урахуванням прав і інтересів студентів – суть нової освітньої парадигми сучасної вищої школи, сконцентрованої на інтересах студента як майбутнього вільного й автономного громадянина правового і демократичного суспільства [14].

Отже, загальною настановою професійної підготовки в системі вищої освіти є процес формування соціально-адаптивної особистості майбутнього фахівця в значимій для неї діяльності. Соціальна адаптивність містить у собі широкий спектр мотиваційних і операційних можливостей особистості, її компетентність у різних сферах життєдіяльності, що дозволить їй успішно включитися в соціум. Розвинена особистість має високий рівень сформованості такої якості як суб'єктність – здатність до усвідомленого самостійного визначення цілей діяльності, уміння знайти адекватні щодо соціальних норм способи діяльності, уміння раціонально планувати й організувати свою діяльність. Розвитку суб'єктності як якості особистості найбільше сприяє можливість вільного вибору, можливість самостійного прийняття рішень.

Особистісний підхід у системі вищої освіти розглядається С.В. Савченко як специфічна сфера управлінської педагогічної діяльності, що створює оптимальні умови для розвитку особистості кожного студента і заснована на нових суспільних пріоритетах – самовихованні і саморозвитку, що забезпечують процес соціалізації. Винятково важливим є теза про те, що особистість повинна сприйматися як вища соціальна цінність, а педагогічний процес – як такий що зберігає цю цінність [15].

Із погляду О.В. Бондаревської, зміст особистісної орієнтації освіти повинен включати насамперед спрямованість на задоволення екзистенціальних потреб людини (вільного вибору себе, свого світогляду, самостійності й особистій відповідальності, саморозвитку і самореалізації), а також усе, що потрібно людині для будівництва і розвитку власної особистості. Основними компонентами змісту особистісно орієнтованої освіти є: аксіологічний, когнітивний, діяльнісно-творчий і особистісний. Останній автор розглядає як системоутворюючий, що відбиває принципову відмінність його від традиційного, де системоутворюючим виступає когнітивний компонент. Аксіологічний компонент має на меті введення особистості у світ цінностей і надання їм допомоги у виборі значимої системи ціннісних орієнтацій. Когнітивний компонент змісту забезпечує науковими знаннями про людину, культуру, історію як основи духовного розвитку. Діяльнісно-творчий компонент сприяє формуванню і розвитку в різноманітних способах діяльності, творчих здібностей особистості, необхідних для самореалізації в різних видах діяльності. Особистісний компонент забезпечує самопізнання, розвиток рефлексивної здатності, оволодіння способами саморегуляції, самовдосконалення, морального самовизначення, формує життєву позицію [10].

Компонентний склад змісту особистісно орієнтованої освіти С.І. Подмазін розглядає як органічне сполучення аксіологічного, телеологічного, когнітивного, діяльнісного і рефлексивного компонентів. Системоутворюючими компонентами при цьому виступають аксіологічний, телеологічний і діяльнісний [16].

В.В. Серіков вважає, що цілісний зміст освіти, що реально представляє перед суб'єктом, складається з двох елементів: дидактично переробленого соціально-культурного досвіду, що існує до і незалежно від процесу навчання у виді учбово-програмних матеріалів (освітній стандарт); особистісного досвіду, що здобувається на основі суб'єкт-суб'єктного спілкування й обумовлених ним ситуацій, що виявляється у формі переживання, творчості, саморозвитку. Автор також вважає, що учень може брати участь у визначенні цілей і змісту своєї освіти в такому ступені, яким передбачається освіта саме особистості, а не окремих функціонально-діяльнісних компонентів індивіда, стандарт яких у кожному історичну епоху задається соціумом. Отже, освіта, припускає гармонію державних стандартів і особистісного саморозвиваючого початку. Відхід від цієї гармонії веде до крайностей тоталітаризму чи педоцентризму.

Аналіз позицій авторів щодо особистісної орієнтації освітнього процесу дозволяє виділити наступні провідні принципи реалізації гуманістичної парадигми у вищій школі:

- визнання студента активним суб'єктом навчально-виховного процесу, у якому взаємини будуються на суб'єкт-суб'єктній взаємодії, що відбиває суть співробітництва, взаємоповаги, довіри, конструктивного діалогу; демократизація відносин викладача і студента;
- розвиваючий характер навчання і виховання, орієнтація їх на особистісний розвиток, самовиховання, подальшу самоосвіту;
- суб'єктна позиція студентів щодо вибору пріоритетів освітньої діяльності, форм і засобів, індивідуальної траєкторії навчання;
- домінування індивідуальних цільових настанов освітнього процесу над колективними, які виступають передумовами колективно значимих соціальних цілей; єдність зовнішнього і внутрішнього планів впливу на особистісний розвиток студентів;
- пріоритет оволодіння студентами понятійним апаратом науки, засобами вирішення теоретичних та практичних завдань наукових дисциплін.

Стосовно системи вищої освіти можна зробити висновок що, особистісно орієнтований підхід це не формування особистості студента з задалегідь програмованими якостями, а створення умов для повноцінного прояву і гармонічного розвитку всіх особистісних функцій студентів. Найважливішою його особливістю є те, що розвиток особистісних функцій відбувається на тлі професійного становлення студента, знаходження їм професійних знань і навичок.

Прикладними характеристиками особистісно орієнтованого освітнього процесу у вищому навчальному закладі є забезпечення необхідних організаційно-педагогічних умов. При проектуванні освітнього процесу, заснованого на особистісно орієнтованому підході, головними є навчально-проблемні ситуації, що характеризуються ступенем активності студентів як у процес їхньої підготовки, так і вирішення. Із психолого-педагогічної точки зору найбільш значимими виявляються емоціональні, творчі, морально-естетичні переживання, що впливають на становлення системи ціннісних орієнтацій студентів, формують життєвий, суб'єктний досвід.

Звільнення освітнього процесу від ознак схематизму, штучності, заорганізованості, адміністративній регламентованості. Управління освітнім процесом повинне носити характер педагогічної підтримки, а його зовнішні прояви представляти відкриту систему партнерського співробітництва викладачів зі студентами.

Планування життєдіяльності як академічної групи, так і вузу в цілому, повинно стати предметом спільної діяльності педагогічного і студентського колективів, у якій ведучими формами є діалог, конструктивна дискусія, відстоювання своєї позиції, право апеляції до колективної думки, можливість реалізації альтернативних варіантів.

Освітній процес у вузі реалізується не в прямому впливі на особистість студента, а повинний бути спрямований на внутрішню актуалізацію особистісних змістів. Це забезпечує засвоєння не окремих фрагментів життєдіяльності, а відтворює цілісну картину навколишнього соціуму і світу в цілому. Діючими методами і прийомами педагогічного впливу до цього випадку виступають товариська бесіда, діалог, дискусія, різні способи міжособистісного і колективного спілкування, імітаційно-ігрове відтворення реальних ситуацій, тактовна рада, різні педагогічні прийоми, які актуалізують морально-ціннісну, емоціональну, творчу сферу студента.

Реалізація основних принципів і умов реалізації гуманістичної парадигми у вищій школі має зробити процес особистісного і професійного становлення студентства

педагогічно керованим, саморозвиток студента перетворюється в процес активної, усвідомленої зміни його особистісного статусу відповідно до його можливостей і потреб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. – К.: Магістр-S, 1996. – С. 7.
2. Гуманизация образования как предмет теоретической рефлексии и практического освоения учителем. – СПб: Мысль, 1997. – С. 10.
3. Бердяев Н.А. Человек и машина // Вопросы философии. – 1989. – №2. – С. 147.
4. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1987. – 354 с.
5. Коршунова Н.Л. Нужна ли педагогике новая парадигма? // Педагогика. – 2002. – №7. – С. 22.
6. Валицкая А.П. Философские основания современной парадигмы образования // Педагогика. – 1997. – №3. – С. 16.
7. Балл Г.О. Проблема гуманізації освіти та деякі напрямки її розв'язання // Зб. Психологічні засади гуманізації загальної середньої освіти. – Рівне, 1995. – С. 10.
8. Сериков В.В. Личностно-ориентированное образование // Педагогика. – 1994. – № 5. – С. 16.
9. Якиманская И.С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения // Вопросы психологии. – 1995. – №2.
10. Бондаревская Е.В. Гуманистическая парадигма личностно ориентированного образования // Педагогика. – 1997. – № 4. – С. 12.
11. Малихіна О. Особистісно зорієнтована модель навчання та її аксіологічна сутність. // Рідна школа. – 2002. – №10. – С. 13-16.
12. Загвязинский В.И. Проектирование региональных образовательных систем // Педагогика. – 1999. – №5. – С. 8-13.
13. Кларин М.В. Личностная ориентация в непрерывном образовании.// Педагогика. – 1996. – №2. – С. 14-21.
14. Богомолов А. Сверхзадача образования: Концептуальные подходы к реформированию высшей школы в Украине // Персонал. – 1998. – № 4. – С. 77-81.
15. Савченко С.В. Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства. – Луганск: Альма Матер, 2003. – 210 с.
16. Подмазин С.И. Личностно-ориентированное образование: Социально-философское исследование. – Запорожье: Просвіта, 2000. – С. 194-195.